

Παρατηρώντας κρήνες στην Πάχνη της ορεινής Ξάνθης.

Η τριπλή ανάγνωση ενός μνημονικού τόπου.

Βασίλης Κ. Δαλκαβούκης

Επίκουρος Καθηγητής Εθνογραφίας του
Ελλαδικού Χώρου στο Δ.Π.Θ.

Σελαατίν Σουλεϋμάν

Φοιτητής Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δ.Π.Θ.

***Περίληψη:** Με αφετηρία τη θεωρητική διατύπωση του P. Nora για τους «μνημονικούς τόπους» και τα «μνημονικά περιβάλλοντα», το παρόν άρθρο αποτελεί μια πρώτη εθνογραφική προσέγγιση των κρηνών της ορεινής Θράκης. Εντοπίζονται και καταγράφονται οι κρήνες του χωριού Πάχνη και επιχειρείται μια κατ' αρχήν ερμηνευτική τους προσέγγιση, μέσα από την οποία αναδεικνύονται ορισμένες ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου πεδίου, όπως η τριγλωσσία των κατοίκων της περιοχής, η συνύπαρξη προ-νεωτερικών πρακτικών με άλλες, νεωτερικές και μετα-νεωτερικές κ.ο.κ. Επιπλέον, με αφορμή τη συγκεκριμένη εθνογραφική περίπτωση συζητείται αναστοχαστικά η σχέση του «εντόπιου εθνογράφου» με το πεδίο του στο πλαίσιο της λεγόμενης «ανθρωπολογίας οίκου» (anthropology at home). Το άρθρο προτείνει έμμεσα το άνοιγμα ενός πεδίου έρευνας της τοπικής ιστορίας της Θράκης από τη μεριά των εκπαιδευτικών θεσμών.*

Λέξεις – κλειδιά: Μνημονικοί τόποι, μνημονικά περιβάλλοντα, εθνογραφική μέθοδος, ανθρωπολογία οίκου, ορεινή Θράκη, κρήνες, νεωτερικότητα και μετα-νεωτερικότητα.

A. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις

Η έννοια του «μνημονικού τόπου» προσδιορίζεται από τον P. Nora ως κατασκευή (λογοτεχνική εξομολόγηση, μνημεία, εθνογραφικές μαρτυρίες κ.λπ.) που εξυπηρετεί την ανάγκη για υπόμνηση σε μια εποχή όπου το τι θεωρείται αξιομνημόνευτο έχει ξεφύγει οριστικά είτε από τις «μεγάλες αφηγήσεις» της νεωτερικότητας (π.χ. ο θρίαμβος του δυτικού πολιτισμού, ο θρίαμβος του προλεταριάτου κ.λπ.) είτε από τον προ-νεωτερικό λόγο της «παραδοσιακής» κοινωνίας, όπου τη μνήμη θα την νιώθαμε παντού. Οι «μνημονικοί τόποι» (lieux de mémoire), εισηγείται ο Nora¹, ως κιβωτοί επιλεκτικής μνήμης, λειτουργούν ακριβώς επειδή χάνονται τα «μνημονικά περιβάλλοντα» (milieux de mémoire), κοινωνίες δηλαδή στις οποίες η μνήμη είναι διαρκώς παρούσα και καθορίζει τις συμπεριφορές, χωρίς να χρειάζεται να επισημαίνεται.

Για να αντιληφθεί κανείς πληρέστερα την έννοια του «μνημονικού τόπου», ο Nora επισημαίνει το τριπλό «νόημα» που αποκτά ένας τέτοιος «τόπος»: ένα νόημα υλικό, ένα νόημα συμβολικό και τέλος ένα λειτουργικό². Οι τρεις αυτές όψεις ενός

¹ Βλ. σχετικά Pierre Nora, “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations* 26 (1989) 7-24.

² Nora, ό.π., σ. 18-19.

μνημονικού τύπου ασφαλώς συνυπάρχουν ταυτόχρονα, αλλά οι αφητηρίες από τις οποίες εκκινούν είναι διαφορετικές: ένας χώρος π.χ. προορισμένος για μια συγκεκριμένη λειτουργία μπορεί να φορτιστεί συμβολικά και να μετατραπεί σε μνημονικό τόπο, ενώ θα μπορούσε να συμβεί και το αντίστροφο, η ανάγκη δηλαδή για τη συμβολική έκφραση της μνήμης να δημιουργήσει εξαρχής τις υλικές προϋποθέσεις της έκφρασης αυτής, προβλέποντας ταυτόχρονα και τις προϋποθέσεις για το λειτουργικό νόημα του μνημονικού τύπου. Στην πρώτη περίπτωση θα μπορούσαμε να εντάξουμε παραδείγματα μνημονικών τόπων που αποκτούν εκ των υστέρων την αξία της συμβολικής συμπύκνωσης της μνήμης (π.χ. ιστορικά κτίρια, εθνικοί ύμνοι κ.λπ.), ενώ στη δεύτερη εντάσσονται κατεξοχήν τα ηρώα ή όλες εκείνες οι υλικές κατασκευές που παράγονται αποκλειστικά για να υπενθυμίζουν αξιομνημόνευτα συμβάντα του ιδιωτικού ή του δημόσιου βίου (π.χ. τα εικονοστάσια³).

Στο πλαίσιο αυτών των θεωρητικών επισημάνσεων, το συγκεκριμένο κείμενο επιδιώκει να φέρει στο προσκήνιο ένα ιδιόμορφο είδος μνημονικών τόπων, τις κρήνες. Η ιδιομορφία, όμως, του συγκεκριμένου μνημονικού τύπου δεν έγκειται μόνο στη διαφορετική «δοσολογία» που παρατηρείται ανάμεσα στις τρεις όψεις, που επισημαίνει ο Nora, σε σύγκριση με άλλους, περισσότερο τυπικούς μνημονικούς τόπους. Αφορά κυρίως την ιδιομορφία του πεδίου της επιτόπιας έρευνας αλλά και την ίδια τη διαδικασία της, όπως θα διαφανεί ευθύς αμέσως.

Πεδίο της επιτόπιας έρευνας από την οποία συγκεντρώθηκε το εθνογραφικό υλικό είναι το χωριό Πάχνη στην ορεινή περιοχή του Νομού Ξάνθης. Η Πάχνη (παλιότερη ονομασία Pashavík⁴ ή Pashevík), ανήκει στα λεγόμενα Πομακοχώρια της Θράκης και απέχει από την πόλη της Ξάνθης 38 χιλιόμετρα. Κατοικείται από αμιγώς μειονοτικό μουσουλμανικό πληθυσμό που φτάνει τα 1200 άτομα περίπου. Διοικητικά υπάγεται στην Κοινότητα Κοτύλης (παλιότερο όνομα Kózlutza), η οποία συστήθηκε στις 18/8/1924 συμπεριλαμβάνοντας τους οικισμούς Αιμόνιο (Valkánova), Κοτύλη, Δημάριο (Démirjik) καθώς και αυτόν της Πάχνης, στον οποίο μάλιστα μεταφέρθηκε η έδρα της από το 1928. Αρχικά ανήκε στο Νομό Ροδόπης, αλλά με διοικητική πράξη του 1944 η κοινότητα υπήχθη στον Νομό Ξάνθης, όπου και σήμερα ανήκει⁵.

³ Βλ. σχετικά Βασίλης Δαλκαβούκης, «Παρατηρώντας εικονοστάσια. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις για μια Εθνογραφία των Επαρχιακών Δρόμων», *Εθνολογία* 13 (2007) 49-80.

⁴ Για την παλιότερη ονομασία του οικισμού, όπως και των υπολοίπων οικισμών της Κοινότητας, βλ. Νικόλαος Θ. Κόκκας, *Úchem so Pomátsko. Μαθήματα Πομακικής Γλώσσας*, εκδόσεις Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη 2004 σ. 230, τη γραφή των οποίων και χρησιμοποιούμε. Ωστόσο, παρουσιάζει ενδιαφέρον η «ημική» ερμηνεία του ονόματος και ο ιδρυτικός μύθος που την συνοδεύει, όπως τα καταγράψαμε στην επιτόπια έρευνα: «Το χωριό Πάχνη πήρε το όνομά του από ένα τσομπάνο που είχε καταγωγή από το χωριό Κένταυρος, ο οποίος είχε μεγάλο σόι με κοινό επώνυμο όλων το λεγόμενο 'Χότζα'. Στη σημερινή περιοχή το μισό χωριό του συνολικού πληθυσμού έχει το επώνυμο Χοτζάδες, όχι στο πώς γράφεται ο καθένας αλλά στο σόι, όπως λέμε. Χρονολογείται ότι πριν από 300 για 350 χρόνια έχει πάρει το όνομά του το χωριό. Στην αρχή ήταν ολομόναχος στον τόπο αυτό αλλά στη συνέχεια έφερε και την οικογένειά του και σιγά – σιγά άρχισε το χωριό να πολλαπλασιάζεται. Όταν πολλαπλασιάστηκε το χωριό σε μεγάλο βαθμό έπρεπε να βάλουν ένα όνομα κι επειδή αυτός ήταν η κεφαλή του χωριού, ο ευεργέτης του χωριού, τον φώναζαν Πασά και το χωριό Πασαβίκ». Συνέντευξη με Σ. Σ., 20/12/2009.

⁵ Βλ. σχετικά *Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, ΚΕΔΚΕ – ΕΕΤΑΑ, ηλεκτρονική έκδοση 2001, λήμμα Κοτύλη Ν. Ροδόπης / Ν. Ξάνθης.

Η ευρύτερη περιοχή, βέβαια, της ορεινής Ξάνθης και Ροδόπης συνιστούσε μέχρι πρόσφατα κομμάτι της λεγόμενης «Επιτηρούμενης Ζώνης» των βόρειων συνόρων, γεγονός που συνεπαγόταν την ιδιαίτερη μεταχείριση των πληθυσμών των κοινοτήτων της περιοχής, αλλά και μια σειρά από δυσκολίες στη μετακίνησή τους και την επαφή τους με τα αστικά κέντρα της περιοχής. Η άρση της πολλαπλής αυτής απομόνωσης - αν και δεν έχει επιτευχθεί ακόμη σε πλήρη βαθμό⁶ - συμβολικά εκφράστηκε με την κατάργηση της περίφημης «μπάρας» του Εχίνου και των ειδικών «λευκών ταυτοτήτων», που ανακοινώθηκε επίσημα στις 17/11/1995 από τον ΥΠΕΘΑ Γεράσιμο Αρσένη κατά την επίσκεψή του στην Ξάνθη και δημοσιεύθηκε στην υπουργική απόφαση Φ. 114.1/27/82616 της 20/2/1996⁷.

Η σύντομη αυτή αναφορά στο πολιτικό - διοικητικό ιστορικό της συγκρότησης μιας κοινότητας στην ορεινή Ξάνθη οπωσδήποτε δεν αρκεί για να εξαντλήσει το πλαίσιο της συγκεκριμένης εθνογραφικής περίπτωσης, με δεδομένο το γεγονός ότι οι κάτοικοι της περιοχής ετερο-προσδιορίζονται (και συχνά αυτο-προσδιορίζονται) ως Πομάκοι. Η επιστημονική συζήτηση⁸ για την ταυτότητα ή τις πολλαπλές ταυτότητες των Πομάκων είναι, ασφαλώς, πολύ μεγάλη και δε θα μας απασχολήσει εδώ διεξοδικά. Ωστόσο, το ζήτημα της ετεροδοξίας του εντόπιου πληθυσμού (μουςουλμάνοι) σε σχέση με τη χριστιανική περιβάλλουσα κοινωνία -ένα ζήτημα που

⁶ Αναφορικά με τους περιορισμούς που ισχύουν ακόμη, πρέπει να σημειώσουμε την ειδική άδεια που απαιτείται για την είσοδο αλλοδαπών στην περιοχή της «Επιτηρούμενης Ζώνης» (βλ. Εφ. Ελευθεροτυπία 7/11/2000 και Espresso 22/10/2005) και τον έλεγχο της τοπικής οικονομικής ζωής (βλ. σχετικά Lois Lambrianidis, "The impact of the Greek Military Surveillance Zone on the Greek side of the Bulgarian - Greek borderlands", *IBRU Boundary and Security Bulletin* 7/2 (1999): 82-93 και Lois Lambrianidis, "Internal frontiers' as a Hindrance to Development", *European Planning Studies* 9/1 (2001): 85-103).

⁷ Βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Το «Μακεδονικό» της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, ΚΕΜΟ - Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009, σ. 152-153.

⁸ Βλ. ενδεικτικά ό.π., για την πολιτική πλευρά του ζητήματος, αλλά και τις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις για το ζήτημα των Σεβαστή Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους Μουςουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, εκδόσεις Κριτική - Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα 2001, Ε. Σελλά - Μάζη, «Διγλωσσία και ολιγότερο ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα» στο Κ. Τσιτσελίκης - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα 1997 σ. 349-414, Φωτεινής Τσιμπριδίου, *Les Pomak dans la Thrace grecque. Discours ethniques et pratiques socioculturelles*, L' Harmattan, Paris 2000, κείμενα στα οποία διατυπώνεται ένας σοβαρός σκεπτικισμός για το ρόλο του ελληνικού κράτους και της ακαδημαϊκής κοινότητας στην κατασκευή της «πομακικής» ταυτότητας. Από την άλλη μεριά, ιδιαίτερα μεγάλη είναι η βιβλιογραφία που εξετάζει το ζήτημα της καταγωγής των Πομάκων, αποδίδοντας συνήθως έμφαση στην «ελληνικότητά» της (βλ. Τρουμπέτα, ό.π., σ. 85-87, για μια κριτική σύννοψη), ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, όπως κατατέθηκαν στα Πρακτικά της Ημερίδας *Η τριγλωσσία στη μειονοτική εκπαίδευση και τα μαθησιακά προβλήματα των Πομάκων μαθητών*, Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης - Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη 2006, όπου μεταξύ άλλων ασκείται και γόνιμη κριτική στο Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Μουςουλμανοπαίδων, που λειτούργησε παράγοντας αξιολογικό εκπαιδευτικό έργο για μεγάλο διάστημα, επικεντρώνοντας όμως το ενδιαφέρον του στους τουρκόφωνους μειονοτικούς μαθητές. Βλ. σχετικά τη σειρά *Κλειδιά και Αντικλειδιά - Εκπαίδευση Μουςουλμανοπαίδων 2002-2004*, που διανεμήθηκε σε όλους τους εκπαιδευτικούς που πήραν μέρος στο πρόγραμμα. Τα πιο σημαντικά από τα κείμενα αυτά είναι των Άννας Φραγκουδάκη, *Η ικανότητα του λόγου και η γλωσσική διδασκαλία*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003, της ίδιας, *Γλώσσα του σπιτιού και γλώσσα του σχολείου*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003, Έφης Πλεξουσάκη, *Πολιτισμός και σχολείο*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003, Βενετίας Αποστολίδου, *Ανάγνωση και Ετερότητα*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003 και Ελένης Χοντολίδου, *Ταυτότητες και λογοτεχνία στο σχολείο*, ΥΠΕΠΘ - Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.

καθίσταται ταυτόχρονα και πολιτικό, με τον επικαθορισμό της μειονοτικής ταυτότητας μέσω του θρησκευματος από τη Συνθήκη της Λωζάννης- δε θα πρέπει να επικαλύψει στην προσέγγισή μας το ζήτημα της διπλής ετερογλωσσίας που χαρακτηρίζει γενικότερα τους Πομάκους της Θράκης και, κατά συνέπεια, και τους κατοίκους του πεδίου μας. Αναφερόμαστε στο ζήτημα της ανακολουθίας ανάμεσα στο επίπεδο της προφορικής ενδο-επικοινωνίας των κατοίκων στο σλαβικό ιδίωμα που χαρακτηρίζεται ως «πομακική γλώσσα» και τη χρήση ενός διπλού επίσημου γλωσσικού οργάνου, τα ελληνικά και τα τουρκικά, που επιβάλλεται από το ίδιο το μειονοτικό καθεστώς τόσο στην εκπαίδευση όσο και στην καθημερινή τους ζωή. Επομένως, ανεξάρτητα από τη θέση που θα μπορούσε να λάβει κανείς απέναντι στο ζήτημα της «πομακικής» ταυτότητας, η δεδομένη τριγλωσσία του πεδίου, και μάλιστα η προφορικότητα της πομακικής, μας επιβάλλουν να συνυπολογίσουμε σε μια εθνογραφική προσέγγιση για τη μνήμη, όπως αυτή, τη διάσταση που προσδιορίσαμε αναφορικά με τον εντόπιο λόγο⁹.

Μια ακόμη προϋπόθεση, που αποδείχτηκε καθοριστική κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας θα πρέπει να μας απασχολήσει εδώ, πριν περάσουμε στη συζήτηση για τις κρήνες ως μνημονικούς τόπους. Πρόκειται για τη συζήτηση που αφορά τη σχέση εθνογράφου – εντόπιου στο πεδίο, η οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν ήταν τόσο ακαδημαϊκή¹⁰ όσο πρακτική: το υλικό που τροφοδοτεί το παρόν κείμενο συγκεντρώθηκε κατά τη διάρκεια μιας περιορισμένης επιτόπιας έρευνας στο πλαίσιο του μαθήματος της Εθνογραφίας, στο οποίο ο διδάσκων έπρεπε να εξοικειωθεί με ένα άγνωστο -εν πολλοίς¹¹- σ' αυτόν εθνογραφικό πεδίο, όπως οι μουσουλμανικές κρήνες, ενώ ο μαθητευόμενος έπρεπε να διαχειριστεί ταυτόχρονα τις ταυτότητες του «εντόπιου» και του «εθνογράφου», θητεύοντας στην πρώτη του ουσιαστικά απόπειρα συλλογής εθνογραφικού υλικού «οίκοι». Αυτή η διπλή απαίτηση, της μετατροπής του εθνογράφου σε εντόπιο και του εντόπιου σε εθνογράφο, κίνησε ουσιαστικά το ενδιαφέρον μας να δημοσιοποιήσουμε όχι μόνο το εμπειρικό υλικό αυτής της προσπάθειας για τις κρήνες ως μνημονικούς τόπους, αλλά ταυτόχρονα και την ίδια

⁹ Η διερεύνηση των κατηγοριών του εντόπιου λόγου συνιστά ένα από τα βασικά ζητούμενα κάθε εθνογραφικής προσέγγισης, στο βαθμό που ασκεί καθοριστική επίδραση στην παραγωγή των «μοντέλων εντόπιας γνώσης». Αλλά ακριβώς τα μοντέλα αυτά είναι που νοηματοδοτούν την «πραγματικότητα» των ανθρώπων σ' ένα πεδίο και σε μεγάλο βαθμό προσανατολίζουν τη δράση των υποκειμένων, την οποία και επιδιώκει μια εθνογραφική προσέγγιση να κατανοήσει και να ερμηνεύσει. Βλ. σχετικά Δήμητρα Γκέφου – Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Πατάκης Αθήνα 2011, ειδικά σ. 266-275.

¹⁰ Για τον ακαδημαϊκό χαρακτήρα αυτής της συζήτησης αλλά και την αναγκαιότητα της πραγμάτευσης στο πλαίσιο των απαιτήσεων της Πολιτισμικής Κριτικής βλ. ενδεικτικά George Marcus, «Τα μετά την Κριτική της Εθνογραφίας», στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Πατάκης, Αθήνα 2011, μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, σ. 67-108 και ειδικά 100-106.

¹¹ Από τη μέχρι τώρα ερευνητική και συγγραφική δραστηριότητα του διδάσκοντος στο πεδίο της Θράκης δύο δημοσιεύματα αξίζει να αναφερθούν εδώ: α) Βασίλης Δαλκαβούκης, «Μαθήματα πομακικής γλώσσας στην εποχή της 'Μετάβασης'. Μια εθνογραφική προσέγγιση από την εμπειρία του μαθητευόμενου», *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου – Διαστάσεις της Μετάβασης και η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών της Βαλκανικής*, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Φλώρινα, 10-12 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 937-956 και β) Βασίλης Δαλκαβούκης, «Εικονοστάσια και κρήνες. Αναζητώντας τα όρια της αμφισημίας και της πολυπολιτισμικότητας σ' έναν επαρχιακό δρόμο της Θράκης», στο Γρ. Πασχαλίδης – Ελ. Χοντολίδου – Ιφ. Βαμβακίδου (επιμ.), *Σύνορα – Περιφέρειες – Διασπορές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 483-500.

την εμπειρία της επιτόπιας έρευνας, που αποδείχτηκε ιδιαίτερα χρήσιμη και για του δύο.

B. Η έρευνα πεδίου: προς μια «πυκνή περιγραφή» των κρηνών της Πάχνης.

Σύμφωνα με την παλαιότερη αντίληψη, του εθνογραφικού ρεαλισμού¹², ο χώρος ως «αντικείμενο» της παρατήρησης μπορούσε να αναπαρασταθεί «αντικειμενικά», το ίδιο και ο πολιτισμός που αναπτυσσόταν εντός του. Ο πολιτισμός, ωστόσο, «δεν είναι κάτι για το οποίο ομιλούμε, αλλά μια θέση από την οποία ομιλούμε, είναι αυτό με το οποίο βλέπουμε, σπάνια όμως αυτό που βλέπουμε»¹³, με αποτέλεσμα η έννοια ενός «αντικειμενικού» χώρου να χάνει την αξία της: η «παρατήρηση είτε θα είναι εσωτερική, από τους ανθρώπους δηλαδή που τον βιώνουν μέσω μιας συγκεκριμένης κάθε φορά πολιτισμικής οπτικής -επομένως ο χώρος μετατρέπεται σε τόπο- είτε θα είναι εξωτερική, από τον φορέα μιας άλλης πολιτισμικής οπτικής, επομένως μετατρέπεται σε τοπίο¹⁴.

Στο πλαίσιο αυτό, το ερευνητικό ερώτημα θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: η παρατήρηση του εθνογράφου στην ορεινή Ξάνθη είναι «εσωτερική», δηλαδή βιωμένη, άρα το πεδίο συνιστά τόπο, ή «εξωτερική», επομένως το πεδίο θα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως τοπίο; Οι κρήνες αποτελούν ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για να συζητήσουμε αυτή τη σχέση ανάμεσα στον εθνογράφο και το πεδίο του, ειδικά στην περίπτωση που ο εθνογράφος είναι «εντόπιος», καθώς αποτελούν «σημεία» φορτισμένα πολιτισμικά, επομένως απαιτείται η χρήση της «πυκνής περιγραφής»¹⁵ στο πλαίσιο μιας σημειωτικής προσέγγισης του πολιτισμού, για να αναδειχθούν οι πολλαπλές σημασίες που αυτές αποκτούν και να ερμηνευθούν.

Μια κρήνη ως κατασκευή μπορεί να παρουσιάζει μεγάλη μορφολογική ποικιλία¹⁶: από τις εντοιχισμένες βρύσες ή τις βρύσες σε πλατείες (meydan cesme) μέχρι τα λεγόμενα «σέλσεμπιλ», στεγασμένα δηλαδή σιντριβάνια στους κήπους πολυτελών κατοικιών για διακοσμητική χρήση, η αρχιτεκτονική τους τυπολογία, προσαρμοσμένη κατά κύριο λόγο στη διαφορετική χρήση τους, διαφέρει σημαντικά. Ωστόσο, στην περίπτωση του δικού μας πεδίου, οι κρήνες που συναντούμε παρουσιάζουν σε γενικές γραμμές μια δομική ομολογία, παρά την επιφανειακή τους διαφοροποίηση.

¹² Βλ. σχετικά A. Gupta – J. Ferguson, «Beyond "Culture": Space, Identity and the Politics of Difference», στο A. Gupta - J. Ferguson (eds.), *Culture, Power, Place. Explorations in Critical Anthropology*, Duke University Press, Λονδίνο 1997, σ. 33-51.

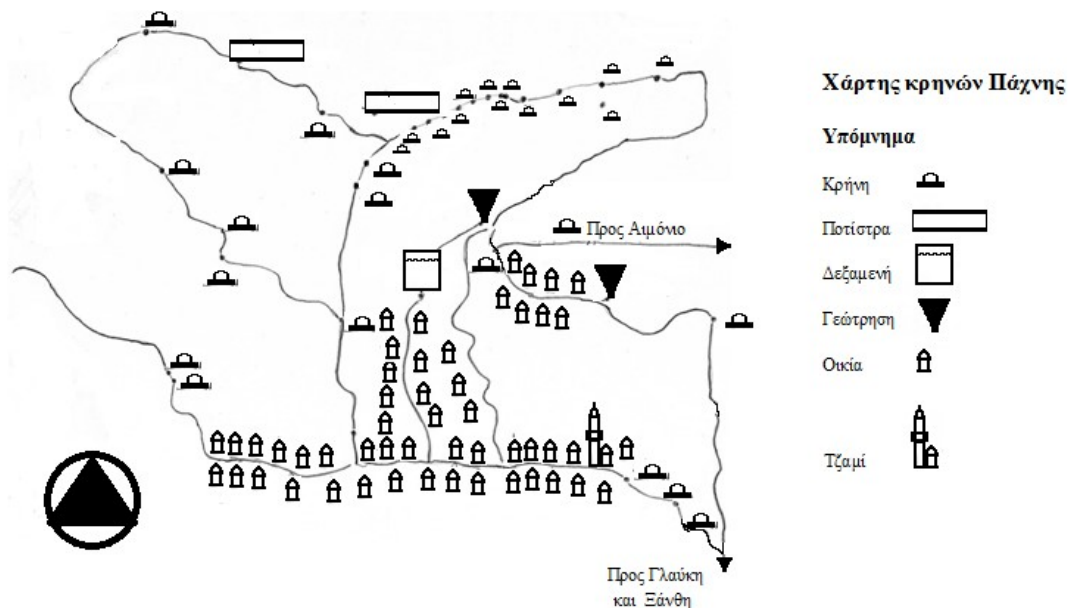
¹³ Kirsten Hastrup, «Ϊθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, ό.π., σ. 353.

¹⁴ Για τον ορισμό τόσο του τόπου όσο και του τοπίου βλ. Παναγιώτης Ν. Δουκέλλης, «Αναζητώντας το τοπίο», στο Π. Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 13-15.

¹⁵ Για την έννοια της «πυκνής περιγραφής» (thick description) στο πλαίσιο ενός ερμηνευτικού ορισμού για τον πολιτισμό που αναζητεί το νόημα και όχι τη γενίκευση, βλ. Clifford Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, μτφρ. Θ. Παραδέλλης, σ. 15-41.

¹⁶ Βλ. σχετικά Ευαγγελία Μπαλτά, «Φιλάνθρωπη προσφορά – οι κρήνες στην οθωμανική αρχιτεκτονική παράδοση», εφημ. *Καθημερινή*, 14/04/2002.

Θα μπορούσαμε να τις εντάξουμε σε δύο από τους ήδη εντοπισμένους τύπους μουσουλμανικής κρήνης, τις εντοιχισμένες βρύσες και τις βρύσες προσευχής (namazgah cesme): πρόκειται για κατασκευές που υποστηρίζουν μία ή κατά περίπτωση δύο παροχές νερού και συνοδεύονται από ειδικά κατασκευασμένη λεκάνη που να μπορεί να λειτουργεί ως ποτίστρα για τα ζώα. Στην κατασκευή που υποστηρίζει τις παροχές του νερού υπάρχει οπωσδήποτε μία τουλάχιστον εσοχή, όπου τοποθετείται ποτήρι ή άλλο ανάλογο δοχείο για τους χρήστες. Σε πολλές από τις περιπτώσεις που συναντήσαμε, στη δεξιά ή την αριστερή πλευρά της κρήνης υπάρχει ειδικά διαμορφωμένος χώρος – ταράτσα, όπου οι πιστοί μπορούν να ασκήσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Ακόμη, δύο από τα χαρακτηριστικά των κρηνών του πεδίου που μας απασχόλησε ήταν τα διακοσμητικά στοιχεία, που σε κάποιες περιπτώσεις τις διακρίνουν, κι επιπλέον οι επιγραφές στην τουρκική ή την οθωμανική γραφή, τη «γραφή του Κορανίου», όπως χαρακτηρίζεται στον εντόπιο λόγο του πεδίου μας. Στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού της Πάχνης καταγράψαμε συνολικά 32 κρήνες, 7 από τις οποίες βρίσκονται εντός του οικισμού, ενώ οι υπόλοιπες 25 στους αγρούς ή στους αγροτικούς δρόμους που οδηγούν εκεί. Είναι κατασκευασμένες από πέτρα, οι παλιότερες, ή από τσιμέντο, οι πιο πρόσφατες.

Εικόνα 1: Σκαρίφημα του οικισμού Πάχνη

Ας επιχειρήσουμε τώρα, με βάση την επισήμανση του Nora για την τριπλή λειτουργία των μνημονικών τόπων, μια ταξινόμηση των κρηνών αυτών πέρα από την υλική τους διάσταση, έχοντας πάντοτε υπόψη μας ότι στην πραγματικότητα και οι τρεις όψεις (υλική, λειτουργική και συμβολική) υπηρετούνται ταυτόχρονα. Ωστόσο, η διαφορετική τους αφετηρία, εφόσον μπορεί να εντοπιστεί, μπορεί και να μας δώσει το μέτρο της ιδιαίτερης λειτουργίας τους ως μνημονικών τόπων.

Μια πρώτη παρατήρηση αφορά τη βασική χρηστική λειτουργία των κρηνών αυτών σε ένα - σε γενικές γραμμές- αγροτικό περιβάλλον: όλες οι κρήνες, ακόμη κι εκείνες που βρίσκονται μέσα στον οικισμό και παρουσιάζουν μια πιο επεξεργασμένη

αισθητικά εικόνα, φαίνεται να εξυπηρετούν την κτηνοτροφία. Σε όλες το βασικό αρχιτεκτονικό τους στοιχείο είναι η ποτίστρα, ενώ για μερικές από αυτές, στους αγρούς, η ποτίστρα κατέχει τόσο κεντρική θέση, ώστε να υπονομεύεται ακόμη και ο ίδιος ο χαρακτηρισμός της κατασκευής ως «κρήνης»¹⁷. Παράλληλα, η παρουσία τους σε τόσο μεγάλο αριθμό στους αγρούς της κοινότητας σε σχέση με τον οικισμό (3 προς 1) φαίνεται να επιβεβαιώνει τον ίδιο ισχυρισμό, από τη στιγμή που η κύρια λειτουργία τους αφορά την άρδευση των χωραφιών: μια κρήνη εδώ ουσιαστικά εξυπηρετεί τη διευκόλυνση της διαχείρισης μιας μικρής πηγής συγκεντρώνοντας και «επισημαίνοντας» το νερό, που διοχετεύεται έτσι αποτελεσματικότερα προς τα χωράφια.

Μια δεύτερη, εξίσου βασική ωστόσο, χρηστική όψη των κρηनों είναι αυτή που αφορά την εξυπηρέτηση όχι πια των παραγωγικών δραστηριοτήτων αλλά των ίδιων των παραγωγών ως φυσικών υποκειμένων. Κάθε μουσουλμανική κρήνη -ένας κανόνας που επιβεβαιώνεται απόλυτα από τις κρήνες της Πάχνης- διαθέτει τουλάχιστον μία εσοχή με σκεύος / συνήθως ποτήρι, με το οποίο ο χρήστης της κρήνης θα πει νερό. Εδώ, βέβαια, ο χρήστης είναι κατά κανόνα ο ίδιος ο παραγωγός / αγρότης, αλλά το γεγονός ότι οι κρήνες δεν είναι αποκλεισμένες από τη δημόσια πρόσβαση, επιτρέπει στον οποιονδήποτε να κάνει ανάλογη χρήση, π.χ. στον ξένο ή τον περαστικό. Αυτή η λογική ασφαλώς συνδέεται με την ιδιαίτερη αντίληψη περί ιδιοκτησίας και χρήσης του νερού η οποία διακρίνει το Ισλάμ, όπως τουλάχιστον παρουσιάζεται στο Κοράνι.

Στο πλαίσιο της ίδιας λογικής, η χρηστική αξία μιας κρήνης είναι ιδιαίτερα σημαντική σε συνάρτηση με την ανάγκη για προσευχή¹⁸. Η προσευχή των Μουσουλμάνων («πεντάκις την ημέρα») και η προϋπόθεση του τελετουργικού πλυσίματος (abdest) πριν από αυτήν, σύμφωνα με τις οδηγίες του Κορανίου, καθιστούν το ρόλο μιας κρήνης κομβικό, από τη στιγμή μάλιστα που η απουσία του πιστού στους αγρούς κατά την ώρα της προσευχής του στερεί τη δυνατότητα της πρόσβασης στο τζαμί. Με βάση την προσέγγιση αυτή φαίνεται να αιτιολογείται απολύτως η τόσο μεγάλη συχνότητα των κρηनों στους αγρούς της Πάχνης, καθώς και η διαμόρφωση της ειδικής ταράτσας¹⁹ για προσευχή, που εντοπίζεται σε αρκετές

¹⁷ Στην περίπτωση της Πάχνης εντοπίζονται 2 τέτοιες κρήνες, όπως επισημαίνονται στο χάρτη.

¹⁸ Από την άποψη αυτή, μία τουλάχιστον κρήνη εντοπίζεται πάντοτε στο συνολικό αρχιτεκτονικό συγκρότημα που συγκροτείται στο τζαμί, κάτι που βέβαια ισχύει και στην Πάχνη.

¹⁹ Ιδιαίτερα εντυπωσιακή, από την άποψη αυτή, είναι μία κρήνη που, αν και βρίσκεται τυπικά έξω από τον πυρήνα του εθνογραφικού μας πεδίου (εντοπίζεται στο 11^ο χιλιόμετρο του δρόμου Ξάνθης Πάχνης), παρουσιάζει ορισμένα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά που αξίζει να αναφερθούν. Αντιγράφουμε από το ημερολόγιο της επιτόπιας έρευνας (του Σελαατίν Σουλεϋμάν): «Η συγκεκριμένη κρήνη βρίσκεται στο τέλος του 11^{ου} χλμ. του δρόμου Ξάνθη – Πάχνη, στα δεξιά, μετά τη διακλάδωση για Άλμα (Agnilána ή Engin Alán) και πριν από τη διακλάδωση για Χρυσό (Pará Mahalá) και Προσήλιο (Púlevo ή Günéy Mahalá). Είναι χτισμένη με πέτρα και σοβατισμένη, δίπλα στο ποτάμι (Κόσυνθος). Είναι βαμμένη σε σκούρο βυσσινί χρώμα, μακρόστενη με ποτίστρα, πεζούλια και δύο μεγάλες εσοχές για σκεύη. Αυτό, όμως, που την καθιστά ιδιαίτερη είναι το ότι βρίσκεται ακριβώς πάνω από μια ειδική κατασκευή, στο πλάι της απότομης όχθης του ποταμού, που είναι προσβάσιμη με σκάλες οι οποίες δε φαίνονται αμέσως, γιατί ξεκινούν από το πίσω μέρος της κρήνης. Η κατασκευή αποτελείται από δύο χώρους, μια τουαλέτα για χρήση από τους περαστικούς κι ένα ειδικά διαμορφωμένο δωμάτιο προσευχής. Πάνω από την κατασκευή αυτή, στο ύψος της κρήνης και στην προέκτασή της, υπάρχει διαμορφωμένη ταράτσα με πέργολα, αναρριχητικά φυτά κι έναν μικρό κήπο.

από αυτές, όπως και ο γενικός προσανατολισμός του μεγάλου άξονά τους από βορρά προς νότο (19 από τις 32) με μέτωπο -τουλάχιστον στις περιπτώσεις όπου αυτό είναι εφικτό- προς την ανατολή (6 περιπτώσεις) ή τη δύση (13 περιπτώσεις), ανάλογα με την πλευρά του αγροτικού δρόμου, στο πλάι του οποίου συνήθως βρίσκονται.

Ωστόσο, οι χρήσεις που μέχρι εδώ περιγράψαμε αφορούν ένα πλαίσιο λειτουργίας των κρηνών το οποίο σε γενικές γραμμές θα προσδιορίζαμε ως προ-νεωτερικό: αναφέρονται, με άλλα λόγια, σε μια σειρά από παραδεδομένες χρήσεις στο πλαίσιο μιας «παράδοσης» που διαμορφώθηκε είτε μέσω της αγροτικής απασχόλησης είτε μέσω του θρησκευτικού επικαθορισμού, δεδομένα που μέχρι πρόσφατα φαίνεται να λειτουργούσαν αποκλειστικά. Το πεδίο μας, όμως, μπορεί να μας προμηθεύσει επιπλέον με στοιχεία για την εισαγωγή τόσο του νεωτερικού όσο και του μετα-νεωτερικού στοιχείου στη χρήση των κρηνών, ένα δεδομένο που μας επιτρέπει τώρα να προσεγγίσουμε το ζήτημα με περισσότερο συμβολικό τρόπο.

Το πρώτο εμπειρικό δεδομένο που θα πρέπει να συνυπολογίσουμε προς αυτή την κατεύθυνση είναι οι επιγραφές που καταγράφονται στις κρήνες της Πάχνης. Σε 13 συνολικά από τις 32 κρήνες υπάρχουν εμφανείς επιγραφές, στις 11 από τις οποίες αναφέρονται τα στοιχεία των κατασκευαστών και η χρονολογία κατασκευής τους. Τα στοιχεία αυτά μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε την εξατομικευμένη χρήση ενός μέσου συλλογικής έκφρασης κατά το παρελθόν, όπου ακόμη και η συμμετοχή στην κατασκευή ή και η χρηματοδότηση αποτελούσαν μέριμνα του συνόλου της κοινότητας ή επιφανών μελών της, οι οποίοι ωστόσο δε δηλώνονταν εμφανώς στην επιγραφή²⁰. Αντίθετα, στο συγκεκριμένο πεδίο μόνο 2 από τις 32 συνολικά κρήνες είναι κατασκευασμένες με πρωτοβουλία κοινοτική (Κοινότητα Κοτύλης) και δε συνοδεύονται από επιγραφή: πρόκειται για τις δύο μεγάλες ποτίστρες που εξυπηρετούν ένα σημαντικό αριθμό από τα ζώα της κοινότητας (βλ. χάρτη).

Από την άλλη μεριά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι υπόλοιπες 2 κρήνες, όπου οι αναφερόμενες επιγραφές μπορούν να μας δώσουν τα όρια ανάμεσα στο προ-νεωτερικό και το μετα-νεωτερικό στοιχείο στην περιοχή: στην πρώτη από τις δύο περιπτώσεις, αν και η επιγραφή σημειώνει την ιδιωτική πρωτοβουλία για την κατασκευή της κρήνης και παρουσιάζει στοιχεία χρονολόγησης με το χριστιανικό ημερολόγιο, με τη χρήση τόσο της οθωμανικής²¹ όσο και της τουρκικής γραφής, επισημαίνεται η θρησκευτική και τελετουργική αξία του νερού και κατ' επέκταση της ίδιας της κρήνης ως μέσου πολιτισμικής διαχείρισης του φυσικού αυτού αγαθού. Πρόκειται για την κρήνη στη θέση «na nýviste» (όνομα αγρού στα βόρεια του οικισμού), που χτίστηκε από ιδιώτη το 2004, η επιγραφή της οποίας έχει ως εξής:

Πολλές φορές, τις Παρασκευές, ειδικά όταν ανεβαίνω στο χωριό με Ι.Χ. ή με το μηχανάκι, σταματώ για abtest και προσευχή τις μεσημεριανές ώρες (12:30 με 13:15 χειμερινή ώρα ή 13:30 με 14:15 θερινή ώρα). Κατά την επίσκεψή μας για την καταγραφή της κρήνης ένας οδηγός ταξί είχε σταματήσει για να πλύνει το αυτοκίνητό του και να γεμίσει δοχεία με νερό.

²⁰ Βλ. σχετικά Δαλκαβούκης, «Εικονοστάσια και κρήνες», ό.π., όπου αναφέρεται ότι τουλάχιστον οι παλαιότερες από τις κρήνες στο Πίλημα (του Νομού Ξάνθης, επίσης) κατασκευάστηκαν με συλλογική προσπάθεια, πράξη δηλαδή που παρουσιάζει τελετουργικό χαρακτήρα, παρ' όλο που η χρηματοδότηση προερχόταν είτε από κάποιον επιφανή χωριανό είτε από τους θεσμικούς φορείς του κράτους.

²¹ Βλ. τις σχετικές φωτογραφίες. Η οθωμανική επιγραφή διαβάζεται ως εξής: Μπισμιλλαχραχμανραχίμ, που σημαίνει «Στο όνομα του Αλλάχ του Παντελεήμονα, του Πολυεύσπλαχνου».

SU DEMİŞ ÖNCE AKIYORDUM YABANA ŞİMDİ ÇIKARDILAR BENİ
MEYDANA NE MUTLU BENDEN ABDEST ALIP NAMAZ KILANA

που σημαίνει:

ΤΟ ΝΕΡΟ ΕΧΕΙ ΠΕΙ ΠΡΩΤΑ ΞΕΧΕΙΛΙΖΑ ΑΓΡΙΑ²² ΤΩΡΑ ΜΕ ΒΓΑΛΑΝΕ
ΕΜΕΝΑ ΣΕ ΑΝΟΙΧΤΟ ΧΩΡΟ ΤΙ ΕΥΤΥΧΙΑ ΑΠΟ ΜΕΝΑ ΑΒΔΕΣΤ ΝΑ
ΠΑΙΡΝΟΥΝ ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΝΑ ΚΑΝΟΥΝ

Εικόνες 2 και 3: Η κρήνη στη θέση «na níviste» και η επιγραφή της

Η επόμενη αξιομνημόνευτη κρήνη με επιγραφή έχει τη δική της ιδιαιτερότητα. Πρόκειται για μια (ακόμη) σύγχρονη κρήνη, στην είσοδο του χωριού στο δρόμο από τη Γλαύκη, με σαφή κτηνοτροφική χρήση, η επιγραφή της οποίας δε σχετίζεται ούτε με τη χρονολόγηση της κατασκευής ούτε με κάποια άλλη από τις ήδη εντοπισμένες χρήσεις των κρημών. Πρόκειται για τα ονόματα ενός νεαρού ζευγαριού, γραμμένα στη ράχη της κρήνης με μπογιά²³, που επισημαίνουν -δημοσιοποιώντας ταυτόχρονα- μια άλλη πτυχή της ιδιωτικότητας των ανθρώπων, την ερωτική. Δεν είναι, επομένως, επιγραφή με τη στενή, την επίσημη έννοια του όρου, ωστόσο η ύπαρξη της εκεί δηλώνει μια επιπλέον χρήση που ξεφεύγει εντελώς από τις προβλεπόμενες, τουλάχιστον στο προ-νεωτερικό ή το νεωτερικό επίπεδο. Η επιγραφή έχει ως εξής:

M + M MUSTAFA + MIZGEN SENİ SEVİYORUM

που σημαίνει Μουσταφά και Μιζγκέν σ' αγαπώ.

Εικόνα 4: Κρήνη στην είσοδο του χωριού

²² Σε άλλη μεταφραστική εκδοχή: ΕΤΡΕΧΑ ΑΣΚΟΠΙΑ Η ΑΧΡΗΣΤΑ.

²³ Βλ. τις σχετικές φωτογραφίες. Ανάλογη κρήνη με πολιτικά αυτή τη φορά συνθήματα υπέρ ενός υποψήφιου Δημάρχου στο Δήμο Μύκης καταγράψαμε σε προηγούμενη κρήνη της διαδρομής από την Ξάνθη ως την Πάχνη, λίγο μετά το χωριό Πίλημα.

Ωστόσο, αυτού του είδους η ιδιωτική έκφραση της μνήμης, αν και πρωτότυπη για τα δεδομένα ενός εθνογραφικού πεδίου όπως αυτό της Πάχνης, δεν είναι η μοναδική. Πέρα από τις επιγραφές, που εντοπίζουν τον κτήτορα και το χρόνο κατασκευής της κρήνης, όπως επισημάναμε, παρουσιάζονται στο πεδίο τουλάχιστον 7 κρήνες που επιτελούν ανάλογη ιδιωτικής φύσης μνημονική λειτουργία (5 από τις οποίες με επιγραφή): οι 3 από αυτές (η μία με επιγραφή) συνιστούν τάματα πιστών μουσουλμάνων μετά το «χατζηλίκι», την επίσκεψη δηλαδή των κτητόρων στη Μέκκα, και οι υπόλοιπες 4 κατασκευάστηκαν στη μνήμη οικείων προσώπων από τους συγγενείς κτήτορες (2 στη μνήμη μητέρας, μία στη μνήμη πατέρα και μία ακόμη στη μνήμη νεαρού γιού που σκοτώθηκε σε τροχαίο). Πρόκειται σε κάθε περίπτωση για πρόσφατες κατασκευές (2003 – 2008), που τοποθετούνται έξω από τον οικισμό στους δρόμους προς τους αγρούς. Στην προκειμένη περίπτωση, η έκφραση μιας ιδιωτικής μνήμης στον δημόσιο χώρο, στοιχείο που αντιβαίνει γενικά στην ισλαμική παράδοση²⁴, θα πρέπει να εκληφθεί ως εξέλιξη στο πλαίσιο της πληρέστερης ένταξης της περιοχής στη νεωτερικότητα, με την ανάδειξη μιας ατομικότητας πολύ περιορισμένης κατά το παρελθόν. Προς την ίδια κατεύθυνση, εξάλλου, συνηγορεί και το στοιχείο της πρόσφατης κατασκευής τους, όπως ήδη επισημάναμε.

Τέλος, ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να κάνουμε σε μια κρήνη που φαίνεται να συνδυάζει το προ-νεωτερικό στοιχείο με μια ιδιαίτερη έκφραση της νεωτερικότητας, δοκιμάζοντας ταυτόχρονα και την ίδια την αξία μιας τέτοιας ταξινόμησης: πρόκειται για μια κρήνη στην τοποθεσία «na karmilana», στον αγροτικό δρόμο προς το χωριό Αιμόνιο, κατασκευασμένη από έναν παλιό ιμάμη της Πάχνης πολύ πρόσφατα (2008). Μαζί με την ποτίστρα, που δεσπόζει, και τις ειδικά διαμορφωμένες ταράτσες προσευχής δεξιά και αριστερά της κατασκευής, το συγκρότημα συμπληρώνεται από ένα κιόσκι σκεπασμένο με κεραμίδια, στο οποίο έχουν τοποθετηθεί τρία μικρά ξύλινα τραπέζια με δύο καρέκλες το καθένα. Έτσι, η συγκεκριμένη κρήνη, παρά το γεγονός ότι καλύπτει όλες τις τυπικές «παραδοσιακές» χρήσεις της, επισημαίνει ταυτόχρονα την ανάγκη της αναψυχής, μια «αστική» με άλλα λόγια ανάγκη σε ένα αγροτικό περιβάλλον, μέχρι πρόσφατα «αποκλεισμένο» από παρόμοιες εκφράσεις²⁵.

²⁴ Βλ. σχετικά Γιώργος Τσίμας – Κίναλη Σεϊρά, «Μουσουλμανικές κρήνες στην ορεινή Ξάνθη. Η περίπτωση του χωριού Τέμενος», στο Β. Δαλκαβούκης – Ι. Μάνος – Χρ. Βέικου (επιμ.), *Ανυποψίαστοι Ανθρωπολόγοι, καχύποπτοι φοιτητές. Διδάσκοντας ανθρωπολογία σ' αυτούς που «δεν την χρειάζονται»* Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 331-345, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται η διαφοροποίηση ανάμεσα στο περισσότερο «αστικοποιημένο» χωριό Τέμενος (Jamí Maalé) σε σχέση με το πιο «παραδοσιακό» Δημάριο (Démirjık). Στο τελευταίο δεν υπάρχουν ανάλογες επιγραφές ιδιωτικής φύσης, ενώ διατυπώνεται με σαφήνεια από τους πληροφορητές η άποψη ότι «δεν πρέπει να γνωρίζουν οι άλλοι το καλό που κάνεις».

²⁵ Με την επισήμανση αυτή δεν εννοούμε, ασφαλώς, πως η έννοια της αναψυχής δεν υφίσταται στο προ-νεωτερικό αγροτικό πλαίσιο (βλ. ενδεικτικά για τις γιορτές των Πομάκων, ιδιαίτερα τις θρησκευτικές, Μ. Γ. Βαρβούνης, *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997). Θέλουμε απλώς να εντοπίσουμε τη σταδιακή μετακίνηση μιας αγροτικής κοινωνίας, τεχνητά διατηρημένης μέχρι πρόσφατα, σε περισσότερο αστικά πρότυπα συμπεριφοράς, όπως αυτά εκφράζονται -και καταγράφονται- στις κρήνες.

Εικόνες 5 και 6: Η κρήνη στην τοποθεσία «na karmilana» και ο χώρος αναψυχής

Γ. Διαμορφώνοντας υποθέσεις εργασίας.

Ο περιορισμένος χαρακτήρας της επιτόπιας έρευνας που αφορούσε το συγκεκριμένο πεδίο και τη συγκεκριμένη θεματική -περιορισμένος τόσο χρονικά όσο και χωρικά- δε μας επιτρέπει, ασφαλώς, να διατυπώσουμε ούτε ερμηνευτικά ούτε πολύ περισσότερο γενικευτικά συμπεράσματα. Είναι σε θέση, ωστόσο, να τροφοδοτήσει περαιτέρω επιτόπια έρευνα στην περιοχή, τόσο εκτατική όσο και εντατική, καθώς θεωρούμε ότι έχουν ήδη διαμορφωθεί ορισμένα ενδιαφέροντα ερευνητικά ερωτήματα που χρήζουν αναφοράς εδώ εν είδει συμπερασμάτων.

Με εξαίρεση την ανακαινισμένη κρήνη που εντοπίζεται στο αρχιτεκτονικό σύνολο του τζαμιού της Πάχνης -και είναι η παλαιότερη- το υλικό μας φαίνεται να διαμορφώνει μια βάσιμη υπόθεση πως οι κρήνες της περιοχής είναι γενικά πρόσφατες κατασκευές, που θα πρέπει να συσχετιστούν με την ανάπτυξη της τοπικής ταυτότητας χωρίς τους αυστηρούς περιορισμούς του παρελθόντος. Ταυτόχρονα, η ταυτότητα αυτή παρουσιάζεται να ισορροπεί ανάμεσα στο συλλογικό και το ατομικό, το δημόσιο και το ιδιωτικό, αλλά επιπλέον το επίσημο και το ανεπίσημο: οι επιγραφές των κρηνών είναι όλες στην τουρκική γλώσσα, ανεξάρτητα από τη γραφή τους, στοιχείο που ενισχύει την επίσημη εκδοχή της μειονοτικής ένταξης μέσω της χρήσης του επίσημου γλωσσικού οργάνου · από την άλλη μεριά, οι τοποθεσίες των κρηνών προσδιορίζονται προφορικά μέσω της εντόπιας σλαβικής γλώσσας, της «πομακικής», δεδομένο που αναδεικνύει τον ανεπίσημο κώδικα του εθνοτικού προσδιορισμού. Έτσι, ως μνημονικοί τόποι, οι κρήνες λειτουργούν διττά, επισημαίνοντας μια κυρίαρχη και μια υπολειπόμενη μνήμη, οι οποίες εντοπίζονται ταυτόχρονα στο παρόν και ως ένα βαθμό τροφοδοτούν αντίστοιχες πρακτικές για τον μειονοτικό πληθυσμό στο πλαίσιο στρατηγικών επιβίωσης.

Από την άλλη μεριά το «τριπλό νόημα» που αποκτούν ως τυπικοί μνημονικοί τόποι (υλικό – λειτουργικό – συμβολικό) φέρνει στο προσκήνιο της συζήτησης τη σχέση ανάμεσα στο προ-νεωτερικό, το νεωτερικό και το μετα-νεωτερικό. Καθώς ισορροπούν μεταξύ «παραδοσιακών» και μοντέρνων χρήσεων, μπορούν να αποτελέσουν έναν εξαιρετικά αποτελεσματικό άξονα για την προσέγγιση της σχέσης της τοπικής κοινωνίας με το κράτος (αλλά και τις ευρύτερες συσσωματώσεις, π.χ. Ε.Ε.) και τις πρόσφατες αναδιατάξεις στη σχέση αυτή, λειτουργώντας έτσι ως «σημεία» πολλαπλά φορτισμένα: άλλοτε συνιστούν ενδείξεις ανανεωμένου ενδιαφέροντος για τη διατήρηση ενός «παραδοσιακού» τρόπου πολιτισμικής συγκρότησης κι άλλοτε εγγράφουν τους μετασχηματισμούς τους οποίους αναγκαία

υφίσταται η τελευταία γωνιά μιας αγροτικής υπαίθρου, καθώς εντάσσεται όλο και περισσότερο σε μια διαδικασία αστικοποίησης. Ειδικά οι κρήνες της Πάχνης, κατασκευασμένες σχεδόν εξολοκλήρου από τσιμέντο και με ιδιωτική πρωτοβουλία, αναδεικνύουν και τη συμβολική διάσταση του ίδιου του υλικού στη διαδικασία αυτή, ενώ η χρήση των σλαβικών τοπωνυμίων φέρνει στην επιφάνεια την «απαγορευμένη» μέχρι πρόσφατα συζήτηση περί πολλαπλής εθνοτικής συγκρότησης της μειονότητας, στο πλαίσιο της μετα-νεωτερικότητας.

Τέλος, σ' ένα επίπεδο αναστοχαστικό αναφορικά με την αποτελεσματικότητα της εθνογραφικής μεθόδου αφ' ενός «οίκου» και αφ' ετέρου ως διδακτικού εργαλείου για την ανθρωπολογία στο σύγχρονο ελληνικό πανεπιστήμιο, η ενασχόληση με τις κρήνες στο συγκεκριμένο πεδίο θέτει μια σειρά από αξιοπρόσεκτα ζητήματα. Η σχέση εθνογράφου – πεδίου με αφορμή την καταγραφή των κρηνών αναδεικνύεται σε κυρίαρχη, αφού ο μειονοτικός «εντόπιος» μετασχηματίζεται σε εθνογράφο μέσω της υιοθέτησης μιας άλλης οπτικής απέναντι σε μια γνώση θεωρούμενη ως αυτονόητη. Αντίστοιχα, η εξοικείωση του εθνογράφου με ένα πεδίο που πληροί τις προϋποθέσεις της «ετερότητας» -απαιτεί επομένως μια ιδιαίτερη «ανακοινωνικοποίηση»- επιτυγχάνεται σταδιακά μέσω της παρατήρησης των κρηνών ως υλικών σημείων (αμφίσημα βέβαια φορτισμένων, αλλά ταυτόχρονα ανοιχτών στην ερμηνεία της εντόπιας γνώσης). Έτσι, όπως σημειώνει ο Ε. Παπαταξιάρχης²⁶, χωρίς «να εισάγουμε τα εργαλεία της διαπολιτισμικής έρευνας για να παραγάγουμε έναν αυξανόμενο μονοπολιτισμικό λόγο (...), η μελέτη των 'οικείων μας άλλων', δηλαδή των μειονοτήτων, των εθνοτικών ομάδων και, ιδιαίτερα, των οικονομικών μεταναστών, αποτελεί πρόσφορο πεδίο για να αναπτυχθεί μία 'κατ' οίκον' μεν, διαπολιτισμική δε ανθρωπολογία».

Σε τελική ανάλυση, οι κρήνες ως αντικείμενο επιτόπιας εθνογραφικής έρευνας φαίνεται να πληρούν σε μεγάλο βαθμό την προϋπόθεση ενός «μικρού τόπου» που επιδέχεται «μεγάλα ζητήματα», σύμφωνα με τη διατύπωση του T. H. Eriksen²⁷. Αλλά αυτή ακριβώς είναι μια διατύπωση που επιδιώκουμε να κατανοήσουν οι φοιτητές ως πεμπτουσία της ανθρωπολογίας.

Βιβλιογραφία

- Eriksen Thomas Hylland, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία*, Κριτική, Αθήνα 2007, μτφρ. Α. Κατσίκερος, επιμ. Ι. Μάνος.
- Geertz Clifford, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, μτφρ. Θ. Παραδέλλης.
- Gupta A. – J. Ferguson, «Beyond “Culture”: Space, Identity and the Politics of Difference», στο A. Gupta - J. Ferguson (eds.), *Culture, Power, Place*.

²⁶ Ε. Παπαταξιάρχης, «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η ανθρωπολογία ανάμεσα στην ιστορία και τη λαογραφία», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2002, σ. 68-69.

²⁷ Thomas Hylland Eriksen, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα. Μια εισαγωγή στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία*, Κριτική, Αθήνα 2007, μτφρ. Α. Κατσίκερος, επιμ. Ι. Μάνος.

- Explorations in Critical Anthropology*, Duke University Press, Λονδίνο 1997, σ. 33-51.
- Hastrup Kirsten, «Ιθαγενής Ανθρωπολογία: μια αντίφαση στους όρους;», στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Πατάκης, Αθήνα 2011, μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, σ. 337-364.
- Lambrianidis Lois, «“Internal frontiers” as a Hindrance to Development», *European Planning Studies* 9/1 (2001): 85-103.
- Lambrianidis Lois, «The impact of the Greek Military Surveillance Zone on the Greek side of the Bulgarian – Greek borderlands», *IBRU Boundary and Security Bulletin* 7/2 (1999): 82-93.
- Marcus George, «Τα μετά την Κριτική της Εθνογραφίας», στο Δ. Γκέφου – Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Πατάκης, Αθήνα 2011, μτφρ. Ρ. Αστρινάκη, σ. 67-108.
- Nora Pierre, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations* 26 (1989) 7-24.
- Αποστολίδου Βενετία, *Ανάγνωση και Ετερότητα*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003 Ελένης Χοντολίδου, *Ταυτότητες και λογοτεχνία στο σχολείο*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.
- Βαρβούνης Μ. Γ., *Η καθημερινή ζωή των Πομάκων*, Οδυσσέας, Αθήνα 1997.
- Γκέφου – Μαδιανού Δήμητρα, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Πατάκης, Αθήνα 2011.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Εικονοστάσια και κρήνες. Αναζητώντας τα όρια της αμφισημίας και της πολυπολιτισμικότητας σ’ έναν επαρχιακό δρόμο της Θράκης», στο Γρ. Πασχαλίδης – Ελ. Χοντολίδου – Ιφ. Βαμβακίδου (επιμ.), *Σύνορα – Περιφέρειες – Διασπορές*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 483-500.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Μαθήματα πομακικής γλώσσας στην εποχή της ‘Μετάβασης’. Μια εθνογραφική προσέγγιση από την εμπειρία του μαθητευόμενου», *Πρακτικά Α’ Επιστημονικού Συνεδρίου – Διαστάσεις της Μετάβασης και η ευρωπαϊκή προοπτική των χωρών της Βαλκανικής*, Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Φλώρινα, 10-12 Νοεμβρίου 2006, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 937-956.
- Δαλκαβούκης Βασίλης, «Παρατηρώντας εικονοστάσια. Θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις για μια Εθνογραφία των Επαρχιακών Δρόμων», *Εθνολογία* 13 (2007) 49-80.
- Δουκέλλης Παναγιώτης Ν., «Αναζητώντας το τοπίο», στο Π. Ν. Δουκέλλης (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2005, σ. 13-31.
- Η τριγλωσσία στη μειονοτική εκπαίδευση και τα μαθησιακά προβλήματα των Πομάκων μαθητών*, Πρακτικά Ημερίδας, Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης – Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη 2006.
- Κόκκας Νικόλαος Θ., *Úchem so Romátsko. Μαθήματα Πομακικής Γλώσσας*, εκδόσεις Π.Α.ΚΕ.ΘΡΑ., Ξάνθη 2004.

- Κωστόπουλος Τάσος, *Το «Μακεδονικό» της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, ΚΕΜΟ – Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2009.
- Λεξικό Διοικητικών Μεταβολών Δήμων και Κοινοτήτων (1912-2001)*, ΚΕΔΚΕ – ΕΕΤΑΑ, ηλεκτρονική έκδοση 2001, λήμμα Κοτύλη Ν. Ροδόπης / Ν. Ξάνθης.
- Μπαλτά Ευαγγελία, «Φιλάνθρωπη προσφορά – οι κρήνες στην οθωμανική αρχιτεκτονική παράδοση», εφημ. *Καθημερινή*, 14/04/2002.
- Παπαταξιάρχης Ε., «Το παρελθόν ενώνει όσο και χωρίζει. Η ανθρωπολογία ανάμεσα στην ιστορία και τη λαογραφία», στο *Το Παρόν του Παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία (19-21 Απριλίου 2002)*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 2002, σ. 65-75.
- Πλεξουσάκη Έφη, *Πολιτισμός και σχολείο*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.
- Σελλά – Μάζη Ε., «Διγλωσσία και ολιγότερο ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα» στο Κ. Τσιτσελίκης – Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα 1997 σ. 349-414.
- Τρουμπέτα Σεβαστή, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους Μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, εκδόσεις Κριτική – Κ.Ε.Μ.Ο., Αθήνα 2001.
- Τσίμας Γιώργος – Κίναλη Σεϊρά, «Μουσουλμανικές κρήνες στην ορεινή Ξάνθη. Η περίπτωση του χωριού Τέμενος», υπό δημοσίευση στο Β. Δαλκαβούκης – Ι. Μάνος – Χρ. Βέικου (επιμ.), *Ανυποψίαστοι Ανθρωπολόγοι, καχύποπτοι φοιτητές. Διδάσκοντας ανθρωπολογία σ' αυτούς που «δεν την χρειάζονται»* Κριτική, Αθήνα 2010, σ. 331-345.
- Τσιμπιρίδου Φωτεινή, *Les Pomak dans la Thrace grecque. Discours ethniques et pratiques socioculturelles*, L' Harmattan, Paris 2000.
- Φραγκουδάκη Άννα, *Γλώσσα του σπιτιού και γλώσσα του σχολείου*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.
- Φραγκουδάκη Άννα, *Η ικανότητα του λόγου και η γλωσσική διδασκαλία*, ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2003.

Δαλκαβούκης, Β. Κ. και **Σουλεϋμάν, Σ.** (2015). Παρατηρώντας κρήνες στην Πάχη της ορεινής Ξάνθης. Η τριπλή ανάγνωση ενός μνημονικού τόπου. Στο: Σέργης, Μ. και συνεργάτες (Επιστημονική Επιτροπή), *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*. Κομοτηνή: Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών Δ.Π.Θ., Περιφερειακή Διεύθυνση Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης Αν. Μακεδονίας και Θράκης. σελ. 335-348.

Βασίλης Κ. Δαλκαβούκης, Ph.D. Επίκουρος Καθηγητής.

Σελαατίν Σουλεϋμάν, Φοιτητής του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δ.Π.Θ.

Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας,

Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

Παναγή Τσαλδάρη 1, 69100-Κομοτηνή

E-mail: vdalkavo@he.duth.gr